

Төлебаев Т.Ә.

Әл-Фараби атындағы Қаз ҰУ

т.ғ.д., профессор

(Алматы)

К.М.Байпақов және Ұлы Жібек жолы тарихы мәселелері

Қазақтың әлемге танымал археолог ғалымы К.М. Байпақовтың кез келген адам көз тоқтатар келбетті де келісті тұлғасы қазақстандық археологияның жарты ғасырдан тұратын бүкіл бір кезеңін бейнелейді, көз алдына келтіреді. 1964 жылы Ленинград мемлекеттік университетінің тарих факультетін бітірген ол, сол жылдан бастап, қазақ даласындағы археологиялық экспедицияға отряд бастығы болып қатысады. Саналы ғұмыры археологиялық зерттеулермен бірге келе жатқан Карл Молдахметұлы әсіресе 1970-жылдардан бері бұл саладағы жетекші маман ғана емес, қазақстандық археологияны ұйымдастырушы, басшы ретінде айқын көрінді. 1971 жылдан Оңтүстік –Қазақстанның кешенді археологиялық экспедициясының бастығының орынбасары, ал 1989 жылдан бастығы болды. Ол кіші ғылыми қызметкерден Қазақстан Республикасы Ғылым және білім министрлігінің Ә. Марғұлан атындағы Археология институты директоры дәрежесіне дейін өзінің қажырлы еңбегінің арқасында көтерілді. К.М. Байпақов бүгінде ҚР ҰҒА академигі, ҚР әлеуметтік ғылымдар академиясының, Германия археологиялық институтының және басқа да академиялардың толық мүшесі. Оннан астам монографияның, 6 альбомның,

жоғары оқу орындары мен орта білім беретін мектептерге арналған 4 оқулық пен оқу құралының, 400 - дей ғылыми және ғылыми-көпшіліктік мақаланың авторы.

К.М. Байпақовтың атқарған жұмыстары әр қырлы және әр салалы. Ерекше атап өтетін тағы бір мәселе оның тікелей араласуымен Қазақстанның көптеген облыстары бойынша мәдени және тарихи ескерткіштерді зерттеу, қорғау және сақтау жұмыстары жүргізіліп, іске асырылуда. Мысалы, Оңтүстік Қазақстан мен Жамбыл облыстарының екі томдық «Мәдени және тарихи ескерткіштерінің Жиынтық тізімі» жарық көрді. Сонымен қатар Алматы, Қызылорда және Солтүстік Қазақстан облыстары бойынша да «Мәдени және тарихи ескерткіштерді Жиынтық тізімдері» жасалды.

К.М. Байпақовтың мемлекеттік көлемде маңызы бар археологиялық ескерткіштерді қорғау мен мұражайландыру бағытындағы жұмыстары да бір төбе. Мәселен Шымкент, Тараз қалаларында облыстық тарихи-өлкетану мұражайлары, Отырар Музей-қорығы жасалды.

К.М. Байпақовтың ғылыми жұмыстарындағы негізгі зерттеу аймағы ортағасырлық Қазақстан қалалары еді. Оның тікелей жетекшілігімен Отырар, Құйрықтөбе, Көк-Мардан, Марден-Құйық, Жуантөбе, Қараспан қалалары, Бөріжар, Талтақай және тағы басқа да жерлеу орындары мен археологиялық ескерткіштер зерттелді, әлі де зерттелуде. Мұнымен қатар әсіресе кеңес үкіметінің соңғы жылдарында ол Ұлы Жібек жолы тарихымен де айналыса бастады және дәл осы саладағы бүгінге дейінгі әлемдік зерттеушілердің алдыңғы қатарында тұр. Біз бүгін әйгілі ғалым, академик К.М. Байпақовтың көпшілікке көп таныс бола бермейтін осы саладағы еңбектеріне қысқаша тоқталып өтпекпіз.

Белгілі ғалым К.М. Байпақовтың Оңтүстік Қазақстан мен Жетісудың ортағасырлық қалаларының археологиялық зерттелінуі мәселелері жан-жақты сипатталған көлемді еңбегі 1986 жылы жарық көрді [1]. Міне осы көлемді туындының сауда мәселелеріне арналған тақырыпшасында Қазақстанның Жібек жолы арқылы Шығыс елдерімен жасаған сауда қатынастары ғылыми әдебиетте алғаш рет баяндалады. Археологиялық мәліметтер мен жарық көрген еңбектер негізінде Жібек жолының ежелгі және ортағасырлық Қазақстандағы тармақтарына кең түрде тоқталады. Міне дәл осы еңбектен соң ғана қазақстандық ғалымдар мен зерттеушілер Жібек жолының өткендегісіне және бүгінгі маңызына көңіл қоя бастады.

Мәселен, К.М. Байпақовтың бастамасымен 1988 жылы 30 қарашада Қазақ ССР Ғылым академиясы қоғамдық ғылымдар Бөлімшесінің Ұлы Жібек жолы мәселелеріне арналған кеңейтілген мәжілісі өтті. Онда К.М. Байпақов негізгі баяндама жасап, 1987 жылы ЮНЕСКО-ның Бас конференциясының Парижде өткен 24- сессиясының шешімі бойынша Ұлы Жібек жолын кешенді түрде зерттеу жөнінде халықаралық жоба бойынша жұмыстардың басталғанын және Қытай, Египет, КСРО, Индонезия, Грек, Италия, Монғолия, Оман, Португалия, Шри-Ланка сияқты елдердің ұсыныстары негізінде зерттеулер жүргізу жөнінде шешім қабылданғанын атап көрсетті. Аталған жобаның бес жылға жоспарланғанын және оны екі бағытта: бірінші – халықаралық және ұлттық көлемде кешенді зерттеулер жүргу, кездесулер ұйымдастыру, екінші – Ұлы Жібек жолын зерттеуге әлемдік қауымдастықтың назарын аудару үшін бұқаралық ақпарат құралдарын, әртүрлі ұйымдарды, бірлестіктерді тарту жүргізу мақсат етілгендігін айтты /2/. К.М. Байпақов б.з. бұрынғы ҮІІ – ШІ ғғ. жоғары мәдениетке жеткен сақтардың Қытаймен, Индиямен, Таяу және Орта Шығыспен айырбастық байланыстарының болғандығын, ал б.з.бұрынғы ШІ ғасырда Үйсін және Қаңлы мемлекеттері жеріне көптеген елдерден сауда керуендерінің келіп отырғанын айтады. І мыңжылдықтың І-жартысында Ұлы Жібек жолы жұмыс істей бастағандығын және сол кездерде қытай жібегінің, бояулы ыдыстарының, римдіктердің әйнек бұйымдарының, еуропалықтардың ілгіштері мен тиындарының қазақ даласына келгендігін айта отырып, сол уақыттарда Сыр, Шу, Талас бойларында қалалардың пайда болғанын Талас Алатауы, Арыс пен Сырдария жазықтарындағы ондаған елді мекендердің археологиялық ескерткіштері арқылы дәлелдейді.

ҮІІ ғасырда бүкіл Орта Азия бойынша өтетін сауда жолдарын бақылап отырған түрік қағанының ордасының Жетісуда болуына және Ферғанадағы өзара жиі қақтығысуларға байланысты Ұлы Жібек жолының Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан арқылы өтетін «қазақстандық» немесе «солтүстік» жолдары жетекші орын алды. Ал ҮІІ ғ. екінші жартысында Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан Тынық мұхиттан Қара теңізге дейін алып жатқан көшпелілердің алып империясы - Түрік қағандығының құрамына енуі Ұлы Жібек жолының қазақстандық бөлігі мен оның бойындағы елді мекендер мен қалалардың гүлдене түсуіне ықпал етті. К.М. Байпақов осы Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан арқылы өтетін Ұлы Жібек жолының ХІІІ ғасырға дейін үздіксіз жұмыс істегенін, оның соңғы жандануы ХІІІ ғ. ортасына сай келетіндігін қытай, араб деректерін және еуропалық елшілер мен миссионерлердің жазбалары негізінде баяндайды. Ұлы Жібек жолының

басты мазмұны халықтар мен өркениеттерді жақындастыру мен өзара байыту болды деген ауқымды тұжырым жасайды.

Бұдан соң сөз алған елімізге белгілі бірнеше ғалым К.М. Байпақовты қолдай отырып, Ұлы Жібек жолының тарихын зерттеудің қажеттілігі мен маңызы жөніндегі мәселелерге баса назар аударды.

«Ұлы Жібек жолы бойындағы көшпелі және отырықшы мәдениеттердің өзара байланысы» атты тақырыпта 1991 жылы Алматыда өткен ЮНЕСКО-ның халықаралық семинары тақырып көптеген мәселелерді зерттеудің қажеттігін байқатты /3/. Оның жинағында жарияланған К.М. Байпақовтың екі мақаласы Ұлы Жібек жолы тарихына қатысты маңызды мәселелерге арналды. Оларда Ұлы Жібек жолының қазақстандық бөлігіндегі археологиялық зерттеулер негізде біршама қазба жұмыстарының жүргізілгендігі атап өтіліп, Тараз маңындағы Қостөбеден, сондай-ақ Құлан, Талғар қалаларынан табылған заттай деректерге сипаттама беріледі.

1991 жылы Ұлы Жібек жолына арналған фотоальбом жарияланды [4]. Кітап көпшілікке арналып, жарнамалық мақсатта жазылған. Мұнда әртүрлі археологиялық заттардың, қалалардың орындарының, кесенелердің суреттері берілген. Әрбір бетте екі бағана бойынша, біреуі Р. Насыровтың көпшілікке арналған публицистикалық мазмұндағы, ал екіншісі К.М. Байпақов ғылыми тұрғыда жазған мәтіні берілген.

К.М. Байпақовты әлемдік деңгейдегі ғалым ретінде танытқан оның жазба деректер мен археологиялық ескерткіштердің негізінде Ұлы Жібек жолының әлемдік өркениеттегі рөлін көрсете білуі болды деп есептеймін. Ұлы Жібек жолының саудамен бірге көптеген елдердің шаруашылық, мәдени байланыстарын жандандырғандығын дәлелдей отырып, оның халықаралық маңызын айқындауы да мұнда үлкен рөл атқарғаны даусыз.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін К.М. Байпақовтың Ұлы Жібек жолы тарихына арналған зерттеулері құлаш жая түсті. 1992 жылы К. Байпақов пен А. Нұржановтың «Ұлы жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан» атты монографиялық еңбегі қазақ тілінде жарық көруі, мәселені қазақ тілді үлкен қауымның кең түрде оқып, білуіне мүмкіндік тудырды /5/. Көлемді туындының кіріспесінде ЮНЕСКО –ның бастамасымен Ұлы Жібек жолын кешенді түрде зерттеудің халықаралық жобасын іске асыру жұмыстарының басталғандығына, оның тарихи және тәжірибелік маңызына тоқталады. Кітап 629 жылғы Сюань Цзанның сапарына шолумен басталады. Авторлар б.з.

бұрынғы Ш –П мыңжылдықтарда-ақ Ұлы жібек жолының кейбір тармақтары бойынша айырбас жүргізу болған, ал қытай жібегі шет елдерге, соның ішінде Батысқа да біздің дәуірімізден бұрынғы YI –Y ғасырларда шығарыла бастады деп көрсетеді.

Сөйтіп Жібек Жолының өмір сүру уақытын бірнеше мың жылдардан бері қарай зерттеу қажеттігі туралы тың тұжырым жасалады. Ол тұжырымдарын Алтайдағы Пазырық қорғандарынан, Оңтүстік және Батыс Еуропадан табылған жібек маталар мен шашақтар арқылы дәлелдейді. Зерттеушілер бұл еңбекте сондай-ақ, жібектің таралуында сақтар мен скифтердің өзіндік рөл атқарғандығын, солардың арқасында жібектің Орталық Азия мен Жерорта теңізіне дейін жеткендігін жазады. Ұлы жібек жолының тұрақты сауда мен дипломатия жолына айналуын Чжан Сянның саяхаты арқылы сипаттай келе, оны біздің дәуірімізден бұрынғы II ғ. ортасында негізгі жолға айналды дейді. Еңбекте сонымен бірге, діни көзқарастардың да Ұлы Жібек жолы бойымен таралғандығын археологиялық деректер бойынша дәлелдей отырып, ол «өнер мен дін жолы» да болғандығын, қазақ жеріндегі халықтардың жаңа тұрпатты, ерекше бағыттағы мәдени дамуына әсер еткендігіне назар аударады. Бұл көлемді туындыда ортағасырлық қалалардың тарихы мен олардың дамуындағы Ұлы Жібек жолының орны мен маңызы кең түрде баяндалады.

1998 жылы 2 – 3 қыркүйекте Алматы қаласында «Жібек жолы және Қазақстан» атты ғылыми-тәжірибелік конференциясы болып өтті. Бұл конференцияда да негізгі баяндамашының бірі К.М. Байпақов болды. Ол Ұлы Жібек жолының өте ерте кездерден басталғанын және оның одан әрі қалыптасып, дамуында Евразияда өндіруші шаруашылықтың дамуының үлкен маңызы болғандығын атап айтады. Б.з.б. I мың жылдықта сауда және мәдени байланыстардың тұрақты түрге айналғандығы, мұнда сақтардың ықпалының үлкен болғандығы тағыда баса көрсетіледі. Осы кезеңде Ұлы Жібек жолының Қытайдан Римге дейін жеткендігі, кейінірек оның дамуында түркілердің маңызды орын алғандығы және оның ұлы географиялық ашуларға дейін өмір сүргендігі, содан соң ғана теңіз жолдарының ашылуына байланысты маңызының әлсірегендігі сипатталады. Сонымен бірге Ұлы Жібек жолы жалпы алғанда екі мың жыл өмір сүрді деген маңызды тұжырым жасайды. Өзінің бұл тұжырымдарын зерттеуші археологиялық қазбалар барысында Талғардан және Отырардан табылған шетелдік заттар мен монеталар бойынша дәлелдейді.

Байпақов К.М., Шарденова З.Ж., Перегудова С.Я. дәлірек айтқанда археолог, архитектор және тарихшы бірлесіп жазған Ұлы Жібек жолы бойындағы Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның ерте ортағасырлық архитектурасы туралы көлемді еңбектері 2001 жылы жарық көрді [7/]. Бұл қазақстандық тарихнамадағы археологиялық архитектураға арналған, сызбалары, жобалары, аэрофото және реконструкциялық суреттері берілген, алғашқы ең көлемді еңбек. Зерттеушілер Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның архитектуралық ескерткіштерінің зерттелуі туралы мәселенің 150 жылдық тарихы бар деп көрсетеді. Сол кезеңдегі Қазақстандағы архитектуралық ескерткіштер жөнінде жазылған көптеген еңбектерге қысқаша тарихнамалық тұрғыда талдау жасалады. Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның тарихи-географиялық сипаттамасын бере келе, Ұлы Жібек жолы туралы және қалалар мен қалашықтардың археологиялық зерттеулер барысындағы айқындалған белгілері мен ерекшеліктерін баяндайды.

Кітаптағы Ұлы Жібек жолына байланысты барлық мәселені жазған - К.М. Байпақов. Онда Ұлы Жібек жолының басты бағыттары, олардың әр кездердегі өзгеріп отыруы және даму кезеңдері, YII – XIY ғасырларда онымен елшілердің, сауда керуендерінің жүріп отырғандығы жөніндегі мәселелер жаңа мәліметтермен толықтырылған. Ол әсіресе Ұлы Жібек жолының тарихи маңызы, мәдени байланыстардағы рөлі жөніндегі мәселелерге ерекше назар аударады.

Қорыта айтқанда, Ұлы Жібек жолы туралы біршама еңбектер бізге келіп жетті. Бірақ солардың ішінде жазба деректер және кешенді түрдегі археологиялық зерттеулер негізінде Ұлы Жібек жолының қалыптасуы мен дамуын, кезеңдерін арнайы зерттеп, оның көптеген елдердің, әсіресе қазақ жерінің байырғы тұрғындарының шаруашылықтық, мәдени және саяси дамуындағы орнын, әлемдік өркениеттегі рөлін көрсете алған К.М. Байпақов екендігі айқын. Жалпы Ұлы Жібек жолының көпсалалаы мәселелерін зерттеуде бастамашы болған, әлі де осы бағытын жалғастырып отырған бірден – бір ғалым да К.М. Байпақов екендігін де атап айтуымыз қажет.

Тәуелсіздік жылдарында Қазақстан аумағындағы Ұлы Жібек жолы мен оның бойындағы қалалар тарихының зерттелу ауқымы кеңейе түсті. Бірнеше халықаралық конференциялар, семинарлар өткізіліп, әртүрлі келісім шарттар жасалды. Оларда Ұлы Жібек жолын қайта жаңғырту, туризмді дамыту, оның тарихын, туризм орталықтары мен инфрақұрылымдарын жасау мәселелерін тереңдете және жан-жақты зерттеу мақсаттары қойылды. Соның барысында жазылған жаңа тарихи ой негізіндегі еңбектерде Ұлы Жібек жолының ерте

және ортағасырлық Қазақстанның экономикалық-әлеуметтік, мәдени және саяси дамуындағы орны, оның даму кезеңдері туралы тың тұжырымдар жасалды. Бұл шаралардың барлығының да басы – қасында академик К.М. Байпақов тұрды.

Бүгінгі таңда Ұлы Жібек жолы бойымен бүкіл қазақ жерін басып өте отырып бірнеше мемлекеттерді байланыстырып отыратын халықаралық мұнай, газ құбырларының, автокөлік жолдарының салынуы Ұлы Жібек жолы мен оның бойындағы қалалар тарихының әлі де көптеген мәселелерін зерттеуді, зерделеуді қажет ете түседі деп ойлаймыз. Бұл бағытта да Карл Молдахметұлының әлі де берері мол.

1. Байпақов К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (ҮІ – начало XIII в.). – Алматы: Наука, 1986. – 256 с.

2. Байпақов К.М. «Великий Шелковый путь»: культурные контакты в прошлом и настоящем // Қазақ ССР Ғылым академиясының хабаршысы. – 1989. – № 3. – 18 б.

3. Взаимодействие кочевых и оседлых культур на Великом Шелковом пути: (Тез. докл. междунар. семинара ЮНЕСКО. Алматы, 15-16 июня 1991 г.). – Алматы, 1991. – 120 с.

4. Насыров Р. По Великому шелковому пути. (Фотоальбом). – Алматы: Крамдс-реклама, 1991. – 320 с.

5. Байпақов К., Нұржанов А., Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 208 б.

6. Шелковый путь и Казахстан. Материалы научно-практической конференции. Алматы, 2-3 сентября 1998 г. – Алматы: Жибек жолы, 1999. – 324 с.

7. Байпақов К.М., Шарденова З.Ж., Перегудова С.Я. Раннесредневековая архитектура Семиречья и Южного Казахстана на Великом Шелковом пути. – Алматы: Ғылым, 2001. – 259 с.